

Galamb Sándor: Arany János

(Születésének 100-ik évfordulója alkalmából)

Sainte-Beuve *Vergiliusról* írott tanulmányában igyekszik megkeresni azt a sajátsgot, ami költőjében modern, ami Vergiliust az augustusi korszak legkifejezőbb művészévé teszi, — ellenére annak, hogy a rég letűnt hősi korszakot énekli meg, hogy Homeros példájára epopoeiát ír. Ezt a jelenbe játszó vonást nevezi Sainte-Beuve „az újkor italába mártott nyíl arany hegyének”.

Ez a probléma Arany Jánossal szemben is felvetődhetik. Sőt talán ennek kellene lenni az ő megítélésében ha nem is a fő, de mindenesetre a kiinduló szempontnak. Modern nemzet legnagyobb modern költője, aki élete legjavát egy elavult forma újjáélesztésének szenteli, aki a gépek, a vasutak, a gőz korszakában epopoeiát zeng! — kétségkívül különös tünemény. Sőt tovább mehetünk! Ez a hősköltésben jeleskedő nagy költő a maga nemzetének modern irodalmában éppen nem elszigetelt jelenség. Legkiemelkedőbb egyede csak egy nagyon jelentős irodalmi mozgalomnak, egy költői iránynak, amely művészi céljával az epopoeia feltámasztását tűzte ki. Arany csak betetőzője annak az épületnek, amelynek alapjait a modern magyar eposzköltészetnek klasszikái művelői rakták le.

Mindenesetre rendkívüli jelenség! Olyan jelenség, amely ebben a mértékben az európai irodalmak XIX. századi történetében sehol nem fordul elő. Igaz, hogy a romanticizmus egyik törekvése a népköltészet s vele együtt a hősi költészet feltámasztása is, de új, modern epopoeia teremtését ez a mozgalom nem tűzi ki céljával; igaz az is, hogy például a svéd irodalomban igen jeles törekvések mutatkoznak a hősdalok modernizálására (például Tegnèr), de ilyen hosszantartó s az egész nemzeti költészetre ennyire reprezentatív jellegű epopoeia-mozgalom a modern irodal-

mákban sehol nincsen.¹ Lehetne magyarázatképen arra is gondolni, hogy mivel a magyar irodalmi élet voltaképpen csak a XVIII. század végén indult meg, ennek a fiatal irodalomnak át kellett vergődnie előbb az egyszerűbb irodalmi formákra, hogy azután eljusson a modernebb költői alakítási módokhoz. De ez a megoldási kísérlet míg egyfelől elszakítaná az irodalmi folyamatot a nemzeti élet egyéb szociális körülményeinek vizsgálatától, s túlságos immanens módon akarná elemezni a művészet jelenségeit, — addig másfelől figyelmen kívül hagyná a többi európai irodalmakkal való egybevetést, nem vizsgálná például az orosz költészetet, melynek igazi élete szintén nem sokkal korábban kezdődik, mint a magyaré, s amelynek legnagyobb költői mégis éppen a legmodernebb műfajban, a regény formájában jeleskedtek.

A magyar irodalmi közvélemény és az újabb magyar irodalomtörténetírás Arany Jánosnak — s ami e tekintetben vele egyet jelent, ennek az egész modern magyar eposz-irodalomnak — megítélésében igen kényelmes utat választott. Az egyik irány, amelyik a kiegyezés utáni irodalmi mozgalmakban Arany hagyományaitól való eltérést jelenti, egyszerűen ósdinak, színehagyottnak tartotta az ő egész költészetét, afféle száraz professzor-poézisnek, s egyedül a nyelvi fejlettséget nem tagadta meg tőle, — a másik irány, amely Arany hagyományai őrzőjének vallotta magát, megelégedett annak megállapításával, hogy a szép minden formában szép, hogy az eposz, ha jó, mindig modern.

Arany megértésében mind a két irány a könnyebb részt választotta. Az egyik érzéketlen volt Arany nagysága iránt, s mivel ellenkező művészeti elvek hirdetőjének és megvalósítójának tartotta magát, hát nem is érezte szükségét annak, hogy az olyan rendkívüli talentumnak, mint aminő Arany János volt, a maga korával való benső, igazi kapcsolatát megértse, — a többiek pedig fáztak a megoldástól, s az örök szépnak kényelmes, de az ő számukra túlságosan, bő kabátjába burkolódtak.²

¹ Tennyson *Királyidilljeit* és Victor Hugo *Századok legendáit* csak nagy erőszakossággal lehet a magyar eposzi törekvésekkel párhuzamba hozni. Amaz, igaz, hogy a régi mondákat veszi alapul, de embereinek lelki élete nem naiv, hanem udvari, sőt néha rikítóan modern, — emennek költeménye pedig érdekes vegyülete a mondának a kulturhistóriával és a filozófiával.

² Az Arany korabeli irodalomtörténet inkább érdeklődött e probléma iránt. Gyulai Pál 1855-ben felveti a kérdést: „Korunk

Pedig ez a probléma már magát Arany Jánost is foglalkoztatta. Hebbel polgári eposzának, a *Mutter und Kind*-nek bírálatában³ felveti az eposz modern voltának kérdését, s *Zrínyi és Tasso* c. összehasonlító tanulmányának vázlatában Zrínyi nagyságának egyik bizonyítékát éppen korához való alkalmazkodásában, modernségében látja, — míg Tasso egyik főgyengesége szerinte éppen avult eszmevilágában gyökerezik.⁴ Barátaihoz írott leveleiben is visszatér az az izgató kérdés: vajjon korszerű-e az eposz, vajjon modern-e az ő költői munkássága?⁵

Ha tehát a maga költői törekvéseivel szemben ennek a szempontnak tisztázását maga Arany is szükségesnek érezte, akkor az irodalomtörténet nemcsak nem mellőzheti, hanem magának a költőnek részéről mintegy fel is van szólítva rá. Ennek a rövid tanulmánynak főcélja, hogy Arany költői törekvéseinek modernségét kutassa, hogy

csakugyan nem a valódi eposz kora. Azon műtészek, akik azt állítják, hogy az újabb korban egészen a regény lépett az eposz helyébe, igazat mondanak... Igaz ugyan, hogy az angol és német irodalomban a regény mellett is felmerült az eposz, de ez se tartalom, se alakban nem egészen, vagy éppen nem a régi, a valódi eposz". Hogy minálunk nagyobb a fogékonyság az eposz iránt, mint külföldön, annak okát Gyulai abban látja, hogy egyrészt mi a hagyományon jobban csüggünk, másrészt, mert az újkori ipari fejlődéstől el vagyunk maradva. *Epikai költemények. Budapesti Hírlap*, 1855. 643. és 644. sz. Később Arany Jánosról tartott emlékeszédekben újra foglalkozik a kérdéssel, de csak futólag és ki nem elégítően. — Még érintik a kérdést Salamon Ferenc (*Buda halála*, 1864. *Irodalmi tanulmányok I. k.*) és Horváth Mihály (*A mai történetírásról. Kisfaludy Társ. Évtapjai*, 1867/68—1868/69). Rosty Kálmán értekezései (*Az eposz korszerűsége feltüntetve Arany János epikájában*. Kalocsai gymn. értés. 1876/77. — *Szép-tant levelek Arany János epikája felett*. U. o. 1878/79) igen gyenge kísérletek a kérdés megoldására.

³ L. *Bírálatok* IV. A. J. *összes munkái* V. k. 504—517. 1. V. ö. Dózsa Dániel *Zandirhámj*-nak bírálatát. *Hátrah. ir.* II. k. 301.1.

⁴ „Oly irodalomban, hol egy Pulci, egy Ariosto, nem ugyan nyílt, de annál veszélyesb hadat viseltek a lovag-élet hagyományai ellen — úgy hogy már csak egy lépés vala hátra Cervantesig — középkori eszmékbe csontosulni, bizony nagy öntagadás kellett hozzá.” A. J. *Hátrahagyott iratai és levelezése*. II. k. 463. 1.

⁵ Igen jellemző sorok a következők: „Ha aztán egy-két szabad óram akad, leülök nagy székembe s pipára gyújtván, fumigálom a világot, vagy legfőlebb haragszom, hogy nálunk, circiter az Arpád királyok, vagy Lajos—Mátyás alatt még csak olyan epicus sem cseperedett, mint Firdusi. Denique *beláttam, hogy korunkban, még nálunk is az eposz nagyon mondvacsinált virág: a költőnek magát is, publicumát is vagy hat századdal hátra kéne vinnie*, hacsak hexameterben, flosculusokat nem akar pattogatni: s az nem oly könnyű dolog. Hol az anyag? a gazdag mondakört a mythológia? Csináljunk! Köszönöm szépen. Ezt csinálni nem lehet, ez csinálódik.” Gyulai Pálhoz 1854 jan. 21. I. m. IV. k. 39. 1.

Arany hősi eszközének, a nyílnak, ennek az elavult hadiszerszámnak, meglássa az újkor italába mártott hegyét.

Ha a XIX. századi magyar költészet történeti folyamát vizsgáljuk, ezt az eposzi irányt nem látjuk teljesen egybefolyónak. Annyira nem, hogyha közelebbről nézzük, voltaképen két eposzi korszakot kell megkülönböztetnünk. Az egyik a húszas években virágzik, a másik a szabadságharc elbukása után az abszolutisztikus korszakban. A két epikai kor között nagyon pezsgő irodalmi mozgalmat észlelünk, amely azonban egészen más műfajokban dolgozik, egészen más művészi célokért lelkesedik. Maga Vörösmarty, a klasszikai hősköltészet legnagyobb énekese, 1831-ben írja utolsó eposzát, utána már csak egy-két elkésett dalnok veszi kezébe a hősi lantot. S a modern magyar eposz két évtizednyi tetszhalálra van kárhoztatva, melynek lefolyta után újra előtűnik, hogy mint az öreg Toldi még egyszer megmutassa régi erejét és régi virtusát.

A két eposzi virágzás nem véletlenül esik a jelzett évtizedekbe. Egyáltalában nemcsak az irodalmi művekben kifejezésre jutó eszmék és érzések jellemzők a maguk korára, nemcsak a költők ideológiája gyökerezik a maga korában, és egyedül ebben, — hanem a költői alkotás formái is. Bizonyos megalkotottságú közösség, bizonyos szociális módon meghatározott élet, nem mindenféle művészi formának tud anyagot szolgáltatni. A költészet különböző formái nem tetszés szerint Őlthetők egyik kor válláról a másikra, nem vándorolnak át örökségképen egyik epocháról a nyomába lépő epochára, — de szoros kapcsolatban vannak a korszakok legmélyebb jellegével, mintegy belőle nőnek, mintegy vele együtt forradnak ki.

Ha a műeposz virágzási korszakait tekintjük, egészen Vergiliustól napjainkig, azt látjuk, hogy mindig az a nemzet és az a kor keres magának ebben a formában irodalmi megnyilatkozást, amely a leglényegesebb dolgokra nézve differenciálatlan, amelyet egy közös vágy hevít, egy közös eszme ragad meg vehemens erővel, szinte ellenállhatatlanul. Ez az összeforrasztó, egyedül uralkodó eszme nem relatív módon igaz, nem problematikus, ezt abszolút erejűnek, vitathatatlan érvényűnek érzi a közösség minden egyes tagja. Az ilyen eszme-megalkotottságú korszak a maga (nem lekicsinylő értelemben!) primitív erejével és kizárólagosságával mutat valami mélyen rokon-vonást az egyes nemzetek régi hősi korszakával, amelyek a nagy nép-eposzokat hozták létre. Az eposz az egyetemes, általános, nem differenciáltan egyéni vonások költészete, természetes hát, hogy ezekben az újabb korokban is új életre támad a régi forma. A nagy vallási eposzokról (Dante,

Milton) nem. szólok, ezekre kétszeresen illik ez a tétel. De magának Vergiliusnak eposza is csak a nagy római világhatalom megalakulásakor, a caesari eszme legerőteljesebb megnyilatkozásakor jöhetett létre. Camoens *Luziadái* a portugál felemelkedést, a tengeri hatalmat, a hódítási, terjeszkedési vágyat jelentik, — Zrínyink eposza a török elleni küzdelemben egybeforró, vagy legalább is egybeforrni kívánó nemzet költeménye. Tasso műve éppen a nagy összeforrasztó eszme (keresztes hadjárat!) avult volta miatt egyedül csillogó epizódjai révén népszerű költemény, — míg a nála jóval zseniálisabb Ariosto a maga átmeneti korszakára sokkal jellemzőbb, de műve nem szorosan vett epopoeia.

Megvannak-e ezeknek a jellemvonásoknak rokonai a mi két modern-eposzi korszakunkban? Vizsgáljuk közelebről!

A húszas években a bécsi elnyomó törekvések az egész nemzetet egy táborba terelték. Haladók és maradiak a nemzeti ellenállás jegyében összeforrottak. S ha a vármegyék reszisztenciája nem is mutat hősi *allure*-öket, s a mi szemünkben talán kicsinyeseknek is tűnnek fel, mégis a nemzet egységes érzésvilága, nem differenciált politikai érzése, a közös eszmeinek magával ragadó ereje valami hasonlót mutat a nemzetek hősi korszakának meg nem oszlottan egységes közérületéhez. Széchenyi fellépésével mindez egy csapásra megváltozik. A nagy reformátor a magyar társadalom, tekintetét a külső ellenségről befelé, önmagába fordítja. A szociális bajok kútfejét önmagunkban keresi. S ezzel egyszerre megszűnik az egységes politikai tendencia, pártok keletkeznek, s a törekvések befelé, egymás ellen feszülnek. A költői formákra is azonnal érezteti hatását ez a nagy átalakulás. A hősi eposz, mint az egységes közérzés irodalmi formája, meghal, s helyébe támad egy differenciáltabb társadalom életérzésének jobban megfelelő forma: a regény.⁶

A magyar epopoeia azonban — két évtized múlva — még egyszer virágzásra lendül. A szabadságharcra következő elnyomás évei megint mutatnak valami hasonlót a húszas évek hangulatához. A letiport ország érzésben újra egybeforr, a politikai ideál ismét csak egy lehet, — s a nemzet reprezentatív költője, Arany János, megint az eposzhoz fordul. Természetes azonban, hogy — bár Aranynek egész iskolája támad e téren — ebben a korszakban már nem jelentkezik olyan egyeduralmainak az eposz, mint az előzőben, egyfelől, mert a

⁶ Hogy Széchenyi összeütközésbe kerül „az eposzi ideállal” azt Beöthy is érinti (*Széchenyi és a magyar költészet*. Budapest, 1893. 65—67. l.). De az ő vizsgálatában a hangsúly nem az eposzi formára esik, hanem az eposznak a múlt emlékeit feltámasztó tartalmára.

közbeeső irodalmi fejlődéstől fellendített egyéb formák is tovább kívánnak élni, — másfelől, mert a régi pártszenvédek is tovább rezegnek a forradalom bukása miatt való lapangó egymást-okolásban. A legfőbb célra irányuló egységes érzés mellett tehát már ott találjuk az elfojtott, kitörésre azonban nem kerülő politikai szakadozottságot is.

De közremunkálhatott az eposz művelőire egyéb külső hatás is. A múlt század második és részben harmadik negyede is — jól neveztek el a magyar renaissancenak — szinte hihetetlen erő kifejtést mutat abban az irányban, hogy a magyarságot arra a gazdasági, kulturális és politikai színvonalra emelje, amelyen a nyugati nemzetek állanak. Mai felfogásunkat szinte erővel kell ösztönözni, hogy ennek a rendkívüli erőfeszítésű korszaknak teljesítményeit kellőképpen méltányolni tudja. Hiszen évszázadok mulasztását kellett helyre pótolni, évszázadok hibáit kellett jóvátenni. Megcsinálni mindent, ami a művelt Nyugat országaiban értékes! Ez a ki nem mondott, de örökké érzett és követelt jelszó. Ledönteni a roskadt, középkori, feudális alkotmányt, s helyébe modern parlamenti formát emelni, csinálni irodalmat, színházat, nyelvet,... mindent gyors tempóban, lázasan: a nemzet szellemét az a vágy fűti, hogy szomszédaihoz méltó legyen.

S ez a minden hiányzót helyre pótolni akaró, ez a maga nemzeti teljességét kereső korszak — ennek a tendenciának irodalmi elágazásában — valahogy azt is teljességéhez tartozónak érzi, hogy hősköltészete legyen. Nemzeti költészetet csak akkor érez komplettnek, ha benne van az epopeia, a hősdal, a ballada is. Hogyne, hiszen a németnek is van, franciának is van, spanyolnak, skótnak, még a szerbnek is van — csak nekünk nincsen, csak a miénknek fejlődését ölte meg a gyorsan és erőszakosan hódító kereszténység.⁷

De ha nincs, hát csinálni kell! Az első eposzi korszak még igazán csak *csinálja*. Csinál magyar hősmondát, csinál

⁷ Hogy Aranyt mennyire bántotta a magyar irodalomból hiányzó naiv hősköltészet, azt számtalan nyilatkozata mutatja. A *Naiv eposzunk* című értekezése (*Összes munkái* V. k., 333. l.) szomorú feljajdulással kezdődik éppen e hiány miatt. Egyik levelében ezt írja: „Most olvasám a Riedl prágai tanár által fordított régi cseh költeményeket. Erőteljes néppoezis maradványai a messzehajdanból. Csak nekünk nincs semmink!! Mythológiát csinálni kell, régies eposzt csinálni kell — különben ür és pusztaság.” Tompához, 1857 ápr. 19. A. J. *hátrahagyott iratai és levelezése*. III. k., 416. l. — Érdekes^ ezekkel egybevetni Salamon Ferenc okoskodását: „A valódi eposzt minden nemzet legszebb dicsőségei egyikének tartja... Az a nemzet, melynek kitűnő eposz-írói vannak s hol az eposzra nagy fogékonyság mutatkozik, jelleme életrevalóságáról győz meg”. *Daliás idők* 1862. (*Irodalmi tanulmányok*. I. k.)

magyar ösműveltséget, csinál magyar mythológiát, — amint-hogy egyesek, tudományos téren csinálni akartak magyar filozófiát is.

Aranyban ez a vezető gondolat elmélyül. Az ő nagy históriai érzéke, egész gondolkozásának történeti karaktere, ennek az eszmének is történeti szint ad. Előtte a népies talajból táplálkozó hősi költészet megléte nem egyedül a nemzeti élet dekoratív követelménye, — hanem szoros kapcsolatban vata a nemzeti költészet később következő kifejlődésével. Meg kell lennie ennek a termő talajnak, hogy majdan egy virágkorszak belőle táplálkozzék.⁸

Természetes, hogy azután ennek a hősi eposznak megteremtésekor is más módon jár el, mint előzői. Nagyobb a históriai érzéke, nagyobb a művészi tapintata. Az epikai hitre való törekvés nem engedi, hogy alakjai és történetei annyira a levegőben lógjanak, mint a Vörösmartyéi. Száraz krónikáinkból kiássa azt, ami költői, a kódexekből kifejti a mondák aranyszálát, — s nem csinálja, hanem újra költi a magyar epopeiát. Egy magyar Firduszmak képzele magát,⁶ akinek azonban — tegyük mindjárt hozzá — Firduszínál sokkal nehezebb szerepe volt. A nagy perzsa költő bizonyos fokig művészi formákban kapta már a mondát, Arany csak száraz, krónikás okoskodásokat talál. És mégis!... Ezt a munkát véghez kell vinnie, ezt az alkotást meg kell építenie, mert ha nem, akkor... de halljuk őt magát! mi kétség gyötri arra az esetre:

Nem lesz-e világi pályám köre csonka:
Bevégzetlen élet — bevégzetlen munka!

(*Előhang Csabához.*)

Valóban, hogy egy ember a maga erejéből teremtse meg azt, amit nemzetének egy évezreddel azelőtt kellett volna megteremtienie, — olyan elhatározás, ami csak abban az óriás erőfeszítésű korszakban születhetett meg költő agyában.

Ha azonban így megtaláltuk Arany költészetének erősen a maga emberöltőjében rejlő gyökereit, nem lehet figyelmen

⁸ „...Amely népnek nem volt, nincsen gazdag népköltészete. annak nem lesz önálló nemzeti költészete, hanem mások hulladékaiban fog elődni, mint Róma a Hellászen: Virgilje lehet leg föllebb: de Homérja soha. Erre könnyű felelni persze, hogy ilyes népköltészetünknek már a Dentumogeriában kellett volna léteznie, s Homérunknak Árpád alatt: de ha akkor nem volt, úgy bizony fost *mit rontson* a népköltészet. Mert vagy kifejlik belőle még ezután a nemzeti költészet, vagy nem. Ha ki, úgy kár volna elfojtani, ha nem, úgy még van időnk mások után sántítani.” Pákh Alberthez, 1853 febr. 6. I. in. IV. k., 84. 1.

⁹ „A hún regékből egy magyar *Sahnámét* kell dolgoznom” — írja Tompának. 1855 dec. 23. I. m. III. k., 384. 1.

kívül hagyni azokat az egyéb rugókat sem, amelyek — miután az eposzi forma már sugallva volt — eposzát olyanná tették, aminő.

Arany hősköltészete lényegesen különbözik a megelőző epikus korszak jellegétől. Amaz a klasszikus külső formának és a romantikus felfogásnak érdekes keveréke, emez már magán viseli a magyar költészetnek azóta meglett fejlődését azt a fejlődést, amely a klasszikai formák helyett a népies hangnak adott létjogot az irodalomban.

A népies irány uralomrajutását eléggé indokolná magának az irodalomnak belső, csupán önmagától meghatározott fejlődése is. Az eddig használt formák kiélték magukat, elveszítették újságukat, fejlődéskéességüket. Egy színtelen, semmitmondó, hideg költészet uralma fenyeget, ha új impressziók, új kifejezésmódok, új sarkaló minták meg nem mentik a magyar poézist. Ezek a frissebb, új színeket, új formákat kereső törekvések egy, a magyar költészetben már úgyis egy idő óta bentrejlő elemet fejtenek ki: a népies elemet.

De emellé az immanens rugó mellé még egy külső is járul. A népiesség nemcsak az irodalomnak belső szükséglete volt, hanem ezirányba lendítette a magyar költészetet a demokratikus közszellem is. A jobbágyság felszabadítására, az alsó néposztály sorsának javítására irányuló törekvésekre gondoljunk csak. A népies formák bevezetését az irodalomba bizonyos politikai tendencia is kíséri, s ennek az illető korszak költői és esztétikusai világos tudatában voltak. Így Erdélyi János,¹⁰ vagy gondoljunk Petőfinek Aranyhoz írott első levelére a Toldi megjelenésekor. „Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék, s ez a század feladata...” Arany pedig 1847 május 27-én egy, a népies irány miatt őt ért támadásról így ír Petőfinek: „Nem úgy, tekintetes, nagyságos uraim, nem úgy! Írjanak önök halavány köreik számára halavány poézist, szépet, homályost és hideget, mint az őszi köd: majd Petőfi, meg Tompa, meg talán saját kicsinységem, is fogunk írni, mit, meglehet, az ki tót dajkától francia vagy sváb tejet szopott, sem érteni, sem érzeni nem fog, de amit egynéhány politikai *nulla*, azon még fejtelten *zero*, melyekhez nem több, csak egy vonás: 1 (mi például *kardvonás* is lehet) kívánatlik, hogy

¹⁰ 1847-ben *Népköltészetünkről* szóló értekezésében ezt mondja: „Most, miután már századok óta áll e nagy meghasonlás, életben és költészetben egyiránt a nép és nemzet között, nagyobb dicsérete nem lehet a mai kornak, minthogy eszébe jutott ismét egye-sülni. Mikor az iskolátlan népet költészete után becsüljük, annyit tesz, hogy polgárilag is fogjuk, mert a kettő együtt jár... *Népdalok és mondák*: II. k., 392. 1.

politikai milliökká emeltessek, ez a *számatlan nagy szám*, mondom, magáénak, szívveréből szakadottnak vall.”¹¹

— De a szorosán vett epopoeia Arany költői működésének kezdetén nem szerepel még a megvalósítandó célok között. *Az elveszett alkotmány* és *Toldi* megírásakor még nem gondolt reá. Szilágyi Istvánnak kétszer említi, de csak futólag.¹² Petőfihez írt első leveleiben kerül alaposabb megbeszélésre a dolog. Petőfi, helyesli a tervet, csak arra figyelmezteti Aranyt, hogy hőstét gonddal válassza meg. Amit erre válaszol Arany, idézem, mert fejlődésének erre a korszakára igen jellemző:

„Egypár szót az eposzról. Csák és Rákóczi — sőt Dózsa is — megfordult az én fejemben; de ott a nagy bökkenő, a censor óna. Dózsát mosolyogod talán? Hisz tette nem volt egyéb, mint egy kis *reactio*, a természet örök törvénye szerint. Históriaiban ugyan semmivel bírok harca a vagyonosok ellen; de szerintem elnyomottaké az elnyomók ellen... Ha én valaha népies eposz írására vetném fejemet: a fejedelmek korából venném tárgyamat. Feste-ném a népet szabadnak, nemesnek, fegyverforgatónak,... a feje-delmet atyának, patriarchának, elsőnek az egyenlők közt. Feste-nék szabad hazát, közös hazát; megtanítanám a népet, mikép szeresse a hont, melyért eldöde vére folyt. Mert bizony nem a mai nemesség vére volt az, mely visszaszerezte Etele birodalmát: az a vér részint csataterén folyt el, részint a magvetők igénytelen gubája alatt rejlik. Az a vér szolgavérré sohasem fajulhatott; mai napig is dacol a zsarnoksággal: azért durva, nyakas, meg-igázhatatlan: de azért merész, őszinte és tiszta is. S e nemes vér, minthogy az *egy igaz úr* előtt szolgálilag csúszkálni nem tudá, szolgává kényszerítettett: ellenben jöttek idegen földről, támad-tak a haza megnyűgzott idegen népe közül *szolgák*, s azok lőnek urakká. Eposzt az utóbbi vér nem érdemel: az elsőnek akkor Homér kellett volna, most Ossian, ki a fajulni kezdő ivadékot az elődök erényeire visszaemlékeztetné.”¹⁸

Ebből az eszmemenetből kiviláglik, hogy miért nem lehetett Aranynak a megkezdett nyomon haladnia. Túlságosan belejátszik ebbe a művészi tervbe a forradalom előtti korszak politikai szenvedélye, párttagozottsága, — nagyon is programszerű, nagyon is tendenciózus eposz lett volna. A költői munkáknak meg kell hogy legyen, s meg is van — hiszen ez az egész értekezés ebben az eszmekörben mozog — a maguk

¹¹ A. J. *Hátrahagyott iratai és levelezése*. III. k., 72—73. 1.

¹² Először 1847 jan. 9-én: „Mi volna az, ha az ember *népies hőskölteményt* írna? Szokatlan úgy-e! de azért talán mennél Kinevetnék vele az embert?” I. m. III. k., 27. 1. — Pár hónap múlva ismét visszatér rá: „A *nép-eposz* még tervben sincs. Lehetne venni ilyet a vezérek, főleg Arpad korából. Akkor még az egész magyar nép szabad és harcos volt. Csupán azt akartam kérdeni: nem *chümaera-e nép-eposzt* gondolni?” U. o. III. k., 38. 1.

¹³ I. m. III. k., 61. 1.

kapcsolata a kor vezető eszméivel, de az ilyenféle felfogás túlságos brutális erővel vinné be a költészet művészi zárkózottságába a politikai hatásvágyat. *Man merkt die Absicht und wird verstimmt!*

Le kellett higgadnia, erősen el kellett tompulnia Aranyban ennek a politikai tendenciának, a nyomon következő korszaknak ki kellett ölnie Aranyból ezt a pártszenvédélyt, hogy tiszta művészi szándékkal foghasson kitűzött céljához.

Magát a tárgyat és a formát még egy ideig keresi. A választandó korszakkal körülbelül tisztában lesz alig egykét év múlva ezeknek a soroknak megírása után. A fejedelmek korát és Dózsát elejti, nem mintha nézetei a szabadságról, a szociális ideálokról megváltoztak volna, de mert eposza számára ezekben a korszakokban nem talál elég mondai anyagot. Visszább megy tehát, mondáink leggazdagabb és legszínesebb korszakához, a hún időkhöz.

A tárgy meglenne, a formával több nehézsége van. Nem tudja megtalálni azt a hangot, amely ilyen, a modern korból a régibe visszaköltött epopoeiának megfelelne. A pusztán népies hangot hamar feladja. De mit tegyen helyébe? Ő maga felveti a kérdést, hogy mit bír meg a népiesség az epikus költészetben. „Naiv dolgokat. Balladát, románcot, kalandos beszé-
íyeket; tündérmeséket, mondákat, legendákat. Az epopoeiát ma már nem; mert a nép igen távol esik a hősi kortól, különben azt is megbírná..”¹⁴

Látnivaló, hogy a modern epopoeia hangja Arany előtt is súlyos probléma volt. A tiszta népies hang feladása után átmeneti hangot kísérel meg a népies nyelvből a műnyelvbe (*Murány ostroma*), majd a Byron-féle lírai elbeszélés hangjával próbálkozik (*Katalin, Az utolsó magyar*, sőt bizonyos tekintetben ideszámíthatni *Keveházát* is), de ezekbe is erősen beleszendül már a nyelv ódon muzsikája, patinás ereje. Aztán a *Nibelungenlied* hangja kapja meg, majd ennek elejtése után végleg megalakul az elérni kívánt stílus: modern felfogású, de ódon nyelvű, az újszerű történelmi érzéseket régies köntösbe bujtató egészen különleges Arany-stílus. Jól értsük meg! Nem az a szabadjára eresztett újszerű felfogás, nem az a gyakran teljesen modern érzésvilág, ami Tegnér *Frithjof mondájából* a régies nyelv és versformák alól lépten-nyomon kiütözik, — valami egészen más, a korhangulatok összezavarásának bántó érzését soha fel nem ébresztő archaikus íz, ódonszerű hang. Ez a stílus az anachronizmus veszedelme nélkül dolgo-

¹⁴ *Népiességünk a költészetben.* (Terv-vázlat) I. m. II. k.. 570—571. l.

zik modern lélekanalízissal, ez az alakító mód az affektáltság leghalványabb árnyalata nélkül tud naivságot kifejezni, a hősi bámulatot, a csodás elembe való hitet szenvelgés nélkül tudja sugallni, a régies nyelvet modern árnyalatokra erőszakossá, stílzavar nélkül tudja alkalmassá hajlítani. Ez a stílus teljesen Aranyé, ezt előtte és utána senki így kezelni nem tudta. Természetes, hogy Arany epikus működésének egyéb ágai is vannak, mint a szorosán vett epopoeia. Ott vannak a népies stílusból való kiindulást jelentő első epikus költemények, ott vannak a byroni hangú kísérletek, ott vannak a skót költemények hatása alatt keletkezett balladák, s a *Buda halála* után későbbre elkészült romantikus eposz, a *Toldi szerelme*. Mindezek a magyar költészet első alkotásai közé tartoznak, de Arany költészetének súlypontja mégis a befejezetlen hún trilógiára esik. Ebben az ő életének főmunkájában látjuk összegyűjtve, mint egyetlen gyűjtőpontban Arany fősajátságait, ebben a munkában látjuk Aranyt fejlődése tetőpontján. Ami előtte készült, az fejlődés ebben az irányban, ami utána jött létre, az — kevés kivétellel — forma, hang, felfogás tekintetében a hún eposzban kifejezésre jutott sajátosságok újnak látszó ismétlése. A magyar mondának költői formát nem nyert elemeit művészi alakba önteni, össze nem verődött töredékeit egy-egy pont köré kristályosítani, — ez a törekvés hatja át majdnem valamennyit. Innen a magyar balladaformának keresése, hogy a nagyobb lélekzetű, a hosszabb kompozíciókat nem tűrő mondái, vagy novellisztikus érdekű régi magyar történetek hősdalok alakjában juthassanak kifejezésre,¹⁵ innen a sokáig készült *Toldi szerelmének* vajúdása, hogy a Toldi-monda s a vele kapcsolatos regényes részletek egy kompozícióba sűrűsödjének.

De túlságosan igyekeznénk Arany költői működését egy fősajátságra egyszerűsíteni, ha nem vizsgálnók egyéb törekvéseit is, amelyek az ismertett iránytól különböző vonásokat mutatnak. Arany Byront nemcsak regényes, lírai hangú epikai műveiben veszi mintául, — ott van a *Bolond Istók*, ez a nagyon érdekes, szintén byroni nyomokon indult kísérlet a magyar versesregény megteremtése felé. A Byron-hatás hangban, beállításban kétségtelen, — de sokkal fontosabb ennél annak megállapítása, hogy Arany minő művészi elmélettől

¹⁵ Különbösen a modern magyar balladaköltészetre is áll részben az a megállapítás, amit az eposz fellendüléséről jegyeztünk meg: a külföldi nemzeti költészetek majd mindegyikének megvolt a maga régi ballada- vagy románckorszaka, csak a magyarnak nem. Ezt a hiányt pótolni kellett!

indítatva vette példának ebben is Byront. Igaz, hogy Byron *Don Juanja* és *Childe Heroldja*, egyéb nemzetek irodalmában is lelt követőkre, de Arany nagyon tudatos művész volt ahhoz, hogy egyszerűen egy bizonyos európai irodalmi divatnak hódolva választotta volna ezt a formát.

Aranyt több ízben is foglalkoztatta az eposz és a regény viszonya. S tegyük mindjárt hozzá, hogy nagyon finoman fogta fel a lényeges különbségeket. A regény nem egyszerűen csak modern formája az eposznak, nem leszarmazottja neki, még csak nem is egy családfának hajlásai, — az eposz és a regény között mélyreható műfajbeli különbségek vannak. Arany *Zrínyi és Tasso*jában felveti azt a kérdést, hogy miért olyan feltűnően szegény a nagy eposzköltők invenciója, szemben a regényírók nagy találékonyságával. S így felel rá: „... valamely költő előtt annál szűkebb tere nyílik... az invenciónak, minél kevésbé ölelheti fel az esetlegest, a mindennapit, minél inkább tisztán emberi alapra utasítja őt a költeményfaj, melyben dolgozik. Ugyanis, a „teremtő képzelet”, mellyel dicsekszünk, igazán szólva, nem „teremt” — nem hoz elő új képzeteket a semmiből; hanem az észrevett, megfigyelt régiekből rakja azokat össze: alkot. Ha már oly költeménnyel van ügye (regény), mely nem korlátozza, az általános emberin felül, az egyénit is ellesni, rajzolni, elemezni minden legkisebb árnyalatban, sőt megengedi, hogy kénye-kedve szerint gazdálkodjék azzal is, ami csupán héj, külszín, esetleges: könnyebb lesz eredeti invenció bélyegét nyomni meséire... Ellenben, ha a költő oda van szorítva, hogy tisztán emberi alapon, vagy legfőlegb oly mellékképzetek hozzáadásával teremtsen érdekes emberi viszonyokat, melyek tapasztalása körén kívül esnek. legott érezi feladata nehézségét... Hátha még hozzávesszük, hogy a költemény természete oly világba helyezi a szerzőt, hova minél kevesebbet tanácsos felvennie azon mellékesből, mely az életben tarka változattal röpkéd szeme előtt, oly korba, midőn az egyéni sem volt még bizonyos naiv egvformaságból kibontakozva:... nem fogjuk csodálni, ha szemeit azon kész alapra függeszti, melyet a hagyomány az utódok számára fölkinceseit...”¹⁶ Ez az egyik hely, amely Arany János felfogására nagyon jellemző. A másik Hebbel *polgári* eposzának, a *Mutter und Kind*nek bírálatában fordul elő. Ismertetve Hebbel költeményének a pauperizmust, a kivándorlást, a szocialista mozgalmakat tárgyaló motívumait, így szól: „Mindez igen szomorú, de elég hű képe a mai társadalomnak. Csupán az a kérdés, vajjon abban áll-e a költészet feladata, hogy oly

¹⁶ A. J. *Összes munkái*. V. k., 7—9. 1.

szenvedéseket tárjon fel, melyekre balzsama nincsen; hogy a szigorú valóságba taszítson, mely elől éppen hozzá akaránk menekülni? Talán a regény, mely a próza és költészet határán ingadoz, s ennek különösen ama faja, mely az *irányról* nevezetik, vagy az, mely humorban engeszteli ki a világ disszonanciáit — szabadabb formajogait használva, dobhat fel megoldatlan társadalmi kérdéseket... Ellenben az eposz sokkal inkább költői faj, mintsem hogy akárminő iránynak hordozója lehessen, mely nem a költészeté. — Formája is szorosabb: azonnal érezzük, mily nyomorult szerep jut neki, mihelyt a regény birodalmába vág. Midőn köznapi jeleneteket, apró jellemárnyalatokat, finom cselszövényt akar festeni, vagy a társadalom proteusi arcának fényképezését veszi munkába: a nem bírálva olvasó is fogja érezni, hogy ezt egy közepszerű regényíró jobban csinálná, mint az epikus. Ha valahol, itt is igaz marad: ne cseréljük fel a szerepeket.”¹⁷

Milyen lett tehát Arany regényel? Megtalálta-e hát a nagy eposzíró azt a formát, amelyben a regényíró életérzése és világlátása megnyilatkozik. Hogyan vette munkába a köznapi jeleneteket, az apró jellemárnyalatokat, a finom cselszövényt és a társadalom proteusi arcának fényképezését? Mondjuk mindjárt rá a feleletet is, hogy az utolsó kettőt (cselszövény és széles, részletes társadalmi rajz) sehogy. A verses regényíró, akármennyire is *regényíró* akar lenni, a prózai regény írójától igen nagy különbség választja el. Első pillantásra úgy tűnik fel a dolog, hogy maga a vers csak külső forma, tehát valami lényeges különbséget egy műfajra nézve a prózai vagy a verses forma megválasztása nem fog okozni. Aminthogy a drámában nem is okoz: egyetlenegy poétika sem fogja a verses drámát a prózában írt színművektől műfaji tekintetben széjjelválasztani. De a verses regény, — ez valami más, mint a prózai regény. A regény széles rajzoló módja, vagy apróságokkal bíbelődő, részletek kidolgozására törekvő sajátja nehezen fér össze a verssel, amely egyedül azáltal, hogy kimért, hogy kötött, hogy meghatározott, — már bizonyos stilizálásra, a realitástól bizonyos fokú elvonatkozásra készíti a költőt. Adhat jellemrajzot, de csak nagy vonásokkal dolgozhat, egy-egy villanásszerű tekintettel nagy lelki mélységeket is megmutathat, de finom részletekkel kidolgozott karakterképet, elágazó, sokrétű mesét, egymásba játszó és egymást keresztező szándékok szövevényét, a társadalom ezerféle apró megnyilatkozását — éppen versvolta miatt nem fogja elbírní. S itt látszik Arany finom tapintata, hogy verses

¹⁷ I. m. V. k., 511—512. 1.

regényében mért nem fordul a német polgári eposz, vagy a prózai regényírók módjához, hogy mért veszi mintául Byront és Puskind. A mese ezekben a mintákban nem sokágú, hanem egyvonalú, a hősré koncentrált, — a jellemrajz finom, de nem részletező, a társadalmi miliő csak éppen annyi, amennyi nélkülözhetetlen, ellenben a lírai és leíró részletek nagy szélességgel, művészi gonddal, s a legbiztosabb kézzel vannak kidolgozva.

Arany tehát méltán fordult e mintákhoz, s *Bolond Istókja*, különösen ennek II. éneke, semmiképen sem méltatlan a külföldi legnagyobb verses regényekhez. A Byron-hatás csak a jelzett forma megválasztásában nyilatkozik, egyébként teljesen önálló, eredeti és megkapó, sőt kompozícióban a nagy angol minták, felett álló.

Arany megítélésében egészen külön lapra tartozik lírájának értékelése. Sokszor halljuk, hogy Arany alapjában véve nem lírikus természet, hogy lírája nem igazi líra, hogy kontemplatív. A magyar irodalomtörténetírásnak már egyszer kötelessége volna ezeknek az állításoknak szeme közé néznie. Ha az igazi lírát a Petőfi-féle lírával azonosítjuk, akkor természetesen nem líra az Aranyé. De ez a megszorítás nagyon önkényes és semmiképen sem indokolt. Nyugodtabb, csendesebb temperamentumnak — mondjuk, ha jobban tetszik —, kontemplatív természetnek éppen annyi lehetősége és joga van lírai formában megnyilatkozni, mint egy örökké háborgó, izgékony vérmérsékletnek. A líra líravoltát egészen más belső formai tekintetek döntik el, nem az ilyen önkényes, erőszakolt megállapítások.

Akik Aranytól megtagadják a líraiságot, azok öntudatlanul is azon az állásponton vannak, amit Arany maga megrótt egyik cikkében. Arany egyik művészi és bírálói törekvése volt, hogy a forradalom utáni líránkat a pusztá dalforma túltengő művelése mellett egyéb lírai formák művelésére vezesse. Nagyon szellemes, egyes megállapításaiban máig is igaz cikkben¹⁸ ostorozza líránk egyhangúságát. A dalforma mellett jogot követel a — persze nem óklasszikai értelemben vett — elégiának, ódának és epigrammának is. Fájdalmasan látja, hogy Petőfi óriási hatása alatt mennyire a hipertrófiáig felburjánzott a dalforma művelése.¹⁹ Az Arany líraiságát tagadók

¹⁸ *Irányok*. A. J. *Összes munkái*. V. k.

¹⁹ Irodalomtörténeti érdekesség, hogy a *Szépirodalmi Figyelő*-ben 1861 és 1862-ben névtelenül megjelent cikknek sújtó megállapításait Tompa magára vette és leveleiben szemrehányásokat tesz Aranynak, hogy a cikknek, mint szerkesztő, „helyet adott”. Arany több levélben védi a cikket, de nem árulja el, hogy ő a szerzője. A. J. *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. k., 219—227. l.

szintén mintha a dallal azonosítanák a lírát, nem gondolva Arany ódáira, elégiáira és bölcselő költeményeire.

Bölcselő költészet! Éppen ez az ága Arany lírájának az, amelyiknek éppen nem lett volna szabad annyira folytatás nélkül maradnia a magyar költészetben. A kiegyezés utáni költői nemzedék vagy epigonjává válik Aranynek, s új színekkel, új hangokkal alig-alig gazdagítja a mesterétől kapott hatást, — vagy pedig mindenestől eldobja ennek a poézisnek eredményeit, s nem veszi észre, hogy éppen a maga új szempontjából mennyire fejlődésképes. Az 1867 utáni költészet jórészt gondolati, bölcselkedő költészet is akar lenni. Helyesen látja, hogy a régebbi magyar költészetben aránylag kevés a bölcselmi elem, hogy ez az ága a magyar poézisnek aránylag még műveletlen. Örök kára a magyar irodalomnak, hogy ez az újabb lírai irány nem igyekezett Aranyra támaszkodni, hogy nem iparkodott — természetesen nem epigonszerűen — Aranyt folytatni. Pedig olyan költemények, mint a *Kertben?* *Dante, Honnan s hová?*, *Gondolatok a békekongresszus felől* nagyon is megérdemelték volna, hogy folytatásuk támadjon.²⁰

Ha Arany epikáját a maga korában való elhelyezkedésére és meghatározottságára való tekintetből modernnek ítéltük* akkor lírájáról, különösen annak egyes elemeiről még többet mondhatunk, — azt, hogy tárgyköre, hangja és a szoros belső megkomponáltság tekintetében, ha méltó utódai akadnak, korán túl is fejlődésképes lett volna.

Mert Aranynek egyéb költői formái: az eposzok, a kisebb és nagyobb elbeszélőköltemények — az egy *Bolond Istók* kivételével — valóban nem is találhattak igazi folytatókra. A kiegyezés utáni átalakult magyar társadalom — melyről valaki találóan mondta, hogy vidékiből városivá vált — annyi új eszmét dob a felszínre, a társadalmi viszonyoknak annyira új formáját hozza, annyi új embertípust vezet a szociális életbe, annyi új színnel, új árnyalattal gazdagodik, hogy egészen természetes, ha új tartalmához új költői formákat is keres.

Arany maga is érezte ezt! Bármekkora is idegenkedése az új világgal szemben, akármennyire is kozmopolitának bélyegzi a körülötte felzendülő új poézist, — mégis maga is új tartalmakhoz akarja hajlítani eddigi formáit. Ugy látszik, különösen a ballada formája tűnik fel előtte alkalmasnak az új

²⁰ Hogy a költészet gondolati, bölcselmi tartalma mennyire szíven fekdött Aranynek, mutatja az a nagy lelkesedés, amellyel Madáchot fedezi fel és vezet be a magyar irodalomba: „...ily példák most, ha valaha, szükségeseek, midőn költészetünkben kivészni készül a *gondolat*” — írja Szász Károlynak 1862 január 13-án. I. m. IV. k., 352. í.

társadalom kifejezésére. Az 1877-iki esztendőt az új ballada évének lehetne nevezni. Ezekben a költeményekben a régi balladák túlnyomóan hazafias tárgyaival szemben majdnem egyedüli motívum a szerelem. S nemcsak az új társadalomban játszó balladáiban (*Hídavatás, Képmutogató*) szerepelnek modern érzések és alakok, de túlságos szenzibilitásukkal még a történeti miliőben játszó *Tetemrehívás*nak személyei is ízig-vérig modern emberek: a történelmi költős csupán álruha rajtuk, akárcsak Hebbel történelmi drámáinak szereplőin.

Ezek a balladák Arany legkiválóbb alkotásai közé tartoznak, de ismét folytatók nélkül maradnak, pedig a balladának utána is akadnak kiváló művelői. Így Tolnai Lajos, Kiss József, kiket azonban inkább csak a műfaj azonossága miatt neveznek — nem minden erőszakosság nélkül — Arany-tanítványoknak. Egészen más költői egyéniségek ezek, akikben itt-ott vissza-cseng Arany hatása, egészben véve azonban nem mondhatók folytatóknak.

Irodalmi fejlődésünknek végtelen kára, hogy Arany után — egy-két epigont nem számítva — bizonyos szakadék következik, hogy az irodalmi folytonosságban bizonyos rés mutatkozik. Pedig, ha Arany formáit az új nemzedék nem is tudhatta — mint az eposzban —, vagy nem is akarta — mint a lírában — folytatni, egyet megtanulhatott volna tőle. Egy olyan költői sajátsgot, amely Aranyban nem bizonyos kortól meghatározott tulajdonság, hanem valami időtlen, valami örök művészi. Ez az összhang, a külső és belső formának egybehangelése, ez az egyensúly, ez a mérték. A kompozíciónak, a belformának az a mélységes nagy tisztelete, az a nagy művészi mérséklet, az a nagy műgond, amivel szerkesztett. Mintha csak Hamletnek a színészek számára adott tanácsát tartotta volna mindig szem előtt, hogy a szenvedély viharában is valami mértéket kell tartania. Arany maga is ezeket vallotta költői fősajátsgainak.²¹

²¹ Arany nagy tudatosságának szemléltetésére álljon itt egy-pár nyilatkozata. „Az én törekvésein... komoly volt,... ki a forma és eszme harmóniáját akarám kiküzdeni.” Tompához, 1860 márc. 30. I. m. III. k., 483. l. — „...Meggyőződtem, mi hiányzik a mi költészetünkben. Forma — nem jambus és trochaeus — hanem ama benső forma, mely a tárggyal csaknem azonos.” Csengerihez, 1856 jun. 23. Ú. o. IV. k., 157. l. — A mérték nélküli stílcsapongás miatt még az annyira szerette Petőfit sem átalítja megróni. Ezt írja Szemere Miklósnak 1857 november 29-én; Mostani eszemmel Petőfi némely képeit, metaphóráit stb.

A nyomába lépő nemzedék meg éppen ezt nem találta benne értékesnek. Nagy tudatosságát kiszámítottságnak érezték, s éppen azért nem tartották vérbeli nagy költőnek, mert bizonyos művészi kimértséget éreztek benne.²² Pedig hát Dante is tudatos, Racine is kimért. S amikor a kiegyezés utáni írói nemzedék Aranyt nem érezte nagy költőnek, csak a saját maga kicsinységéről állított ki bizonyítványt.

A legújabb irányok már objektívebben ítélik meg Aranyt. Arany János iskolája már nem zárja el előlük a magyar Parnasszust, művészi céljaik már nem állanak szöges ellentétben egymással. S aminek hatalmától és erejétől már nem rettegünk, annak igazságot is könnyebben szolgálattunk. S minden jel arra mutat, hogy Arany költői alakja egyre tisztábban fog előttünk állani. Fenntartás és korlát nélküli bámulóinak serege megszűnt s az irodalmi kritika nem fogja többé belőle szedni a követésre egyedül méltó esztétikai elveket. Másfelől a maga kicsiségét és esztétikai ítéletfogyottságát eláruló Arany-ellenzék is elcsendesedett már. — A legújabb magyar poézis magyarabbá és egyben kozmopolitábbá vált a kiegyezés utáni korszak költészeténél. Itt ismét megvan az az egység, amely után egy Vörösmarty, egy Petőfi, egy Arany törekedtek. Az utak mások, a formák is különbözők, de a fejlődés iránya azonos. S ez a nemzedék érzi már Arany igazi nagyságát, ítéleteiben a nagy költő való értékelésére törekszik, sőt nem egy lényeges vonásában mintául is veszi.

csakugyan nem tartom valami „echt”-dolognak. „Ha kedvemnek magva volna” — stb. dagályosnak tetszik, talán mert én már hideg vagyok. Végtelen gazdagság az övé, de a túltermékeny föld gyomot is óriásit hoz, a túlfáradt folyam nem ment az iszaptól.” U. o. IV. k., 114. l. — Tompa költészetének is első korszakát szereti legkevésbé, azt „mely képekben s érzelmességben túljajong”. Tompa költeményeiről írt bírálata. U. o. II. k., 291. l.

²² Az Aranyt nagyrabecsülő, de egyébként más utakon járó Reviczky gúnnyal adja az Arany-ellenesek szájába:

Csaba, Bolond Istók és a Toldi-hármas
Szenvedély-hiányos diákolvasmány az.

(Arany János.)